

**Hüseyin Polat. *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi.*
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
1. Baskı. 507 s. ISBN: 978-975-17-4182-0**

HALİL İBRAHİM HANÇABAY

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

halilhancabay@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-0387-0824>

‘Abbāsiler otuz yılı aşkın bir süre devam ettirdikleri mücadelelerinin sonunda Emevîleri bertaraf ederek İslam dünyasının yeni hakimi olmuşlardır. Devletin kuruluşundan kısa bir süre sonra ikinci halife, bazı tarihçilere göre ise hanedanın gerçek banisi Ebū Ca’fer el-Manşūr (hs.136-158/754-775) Dicle nehrinin batı yakasında yeni bir şehir inşa ettirmiştir. Hilafet toprakları açısından merkezi bir konumda bulunan ve aynı zamanda devletin başkenti olarak inşa edilen bu şehir, başta Bağdat olmak üzere pek çok isimle anılmıştır. Kuruluşundan itibaren yüzyıllar boyunca ilim, kültür ve ticaret merkezi olarak önemini muhafaza eden Bağdat, sahip olduğu bu özellikler sebebiyle pek çok araştırmacı tarafından incelenmiş ve konu etrafında muazzam bir literatür oluşmuştur. Ancak İslam dünyasında ve Batıda yapılan araştırmalarla kıyaslandığında Türkiye’deki çalışmaların henüz istenilen seviyede olmadığı görülmektedir. Hüseyin Polat’ın 2016 yılında “el-Muntazam’a Göre XII. Yüzyılın İkinci Yarısında Bağdat (Değerlendirme ve Çeviri)” adıyla doktora tezi olarak hazırladığı ve 2019 yılında *Kuruluşundan XII. Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar Bağdat ve Ebu'l-Ferec İbnu'l-Cevzi* adıyla kitap olarak yayımladığı çalışma Türkçe literatüre katkı yapma amacı taşımaktadır.

Eserle ilgili okuyucunun dikkatini çeken ilk husus tez başlığının kitaplaşma aşamasında değişmesidir. Bir başka ifadeyle *el-Muntazam*’ın merkeze alındığı ve Bağdat’ın sadece yarım yüz yılını inceleme gayretinde olan çalışma, kitap haline getirildiğinde şehrin kuruluşundan itibaren yaklaşık dört asırlık bir zaman dilimini ihtiva etme iddiasındadır. Esasen çalışmaya veri-

len bu iki isim iki farklı kurguyu zorunlu kılmaktadır. Birincisinde Bağdat tarihi ele alınırken *el-Muntaẓam* özelinde bir kurgu yapılması gerekirken, ikincisinde daha genel bir bakış açısıyla Bağdat'ın ve bu bakış açısının bir parçası olarak da *el-Muntaẓam*'ın incelenmesi gerekmektedir. Böyle olunca da konuların *el-Muntaẓam*'la sınırlandırılmadan ele alınması, ancak diğer taraftan *el-Muntaẓam*'ın sunduğu imkanların da göz önünde bulundurularak Bağdat tarihinin tahlil edilmesi gerekmektedir. Bu noktada çalışmanın kitap olarak yayımlanmadan önce gözden geçirildiği ve muhtevasının büyük oranda genişletildiği görülmektedir. Ancak, aşağıda da zikredileceği üzere, başlıklar kitabın ismiyle uyumlu olacak tarzda düzenlenmesine rağmen, içerik daha dar bir zaman dilimine indirgenmiş, bu da çalışmanın tamamına yansiyacak şekilde muhteva-başlık uyumsuzluğuna neden olmuştur.

Beş bölüm, indeks ve ekler kısmından oluşan çalışmanın birinci bölümü “Yararlanılan Temel Kaynaklar” başlığını taşımaktadır (ss.1-44). Akademik çalışmalardaki literatür değerlendirmesinin amacı, klasik kaynakların ve araştırma eserlerinin belli başlılarının kendi içinde bir tasnife (tür ve kronolojik) tabi tutularak konuya katkısı açısından tahlil edilmesidir. Zira bu sayede hem araştırılan konunun gerekçesi hem de yapılan çalışmanın mevcut literatüre katkısı daha belirgin bir şekilde ortaya konmuş olur. Ancak kitabın birinci bölümü kaynak değerlendirmesine ayrılmasına rağmen, G. L. Strange'in *Baghdad during the Abbasid Caliphate* adlı eseri ile Muhammed Mâhir Hâmâde'nin *Veşâ'ıku'l-Hurûbi's-Şalîbiyye* isimli eseri (s.43) dışında herhangi bir modern çalışmaya değinilmemiş, ayrıca eserler tanıtılırken birkaç değerlendirme dışında çoğu zaman ansiklopedik bilgilerin aktarılmasından öteye gidilememiştir. Özellikle bu kısımda el-Ya'kûbî (ö.292/905 yılından sonra) hakkında verilen bazı bilgilerin tartışmaya açık olduğu ifade edilmelidir. Yazarın ifadeleri şu şekildedir:

Ya'kûbî tarihçi kimliğiyle yazdığı eserlerinde, anlatmış olduğu bilgileri dayanaklarıyla birlikte belirtmiştir. Bu bağlamda bilgilerin ilk kaynaklarına ulaşmak için rivâyet biliminden yararlanmıştır... Ya'kûbî'den önceki tarihçiler kitaplarını İslamiyet çerçevesinde ele alarak küresel ölçekte bir tarih bilimine vakıf değilken Ya'kûbî ilk defa dünya tarihiyle ilgili konulara değinmeye başlamıştır. Yazarın yaşadığı dönemdeki tarih yazarları eserlerini dünyanın yaratılışından itibaren ele alarak yaşamış oldukları döneme kadar getirmekteydiler. Ya'kûbî ise tarih yazıcılığında değişikliğe giderek eserine *Tevrât*'ta geçen olayları anlattıktan sonra dört İncil'deki olayları

serd etmeye başlamıştır. Daha sonra Cahiliye dönemini anlatmıştır (s.2).

Öncelikle ifade edilmesi gerekir ki el-Ya'kübî, Hz. Peygamber'in hayatıyla başlayan kısmın başında eserini yazarken kendilerinden faydalandığı müelliflerin isimlerini zikretmiş, ancak metin içinde bu kişilere herhangi bir atıfta bulunmamıştır. Yani kitap, rivayetlerin hangi kaynağa dayandığını gösteren isnadları içermemektedir. Bu da el-Ya'kübî'nin hangi bilgileri hangi müelliften aktardığını tespit etmeyi zorlaştırmaktadır. Diğer taraftan İbn İshâk (ö.151/768) ve el-Vâkıdî (ö.207/823) gibi el-Ya'kübî'ye tekaddüm eden tarihçiler eserlerini dünya tarihi olarak kaleme almışlar, fakat bu eserlerin sadece Hz. Peygamber'le ilgili kısımları günümüze ulaşmıştır. Yine Ebü Hânîfe ed-Dîneverî (ö.282/895) *el-Aḥbârü't-Tıvâl* isimli eserinin birinci bölümünde Hz. Adem'den başlayarak sonraki peygamberlerin hayatını anlatmıştır. Dolayısıyla kendisinden önceki müelliflerin başlatmış olduğu insanlık tarihi/peygamberler tarihi/dünya tarihi yazım usulünü benimseyen el-Ya'kübî de eserini Hz. Adem'den başlayarak kaleme almıştır. El-Ya'kübî'yi çağdaşı müelliflerden ayıran temel husus onun Tevrat ve İncil'e başvurması değil -çünkü diğer müellifler de kronolojik olarak peygamberler tarihiyle ilgili bilgi verirken bu iki kaynaktan istifade etmişlerdir- Hz. Adem'le başladığı kitabında İsrailoğulları, Hz. İsa ve havarileri, Babil, Asur, Hint, Çin, Yunan, Roma, Mısır, Berberiler ve Türkler gibi birçok kavmin siyasi ve kültürel yönlerine değinerek ilk doğru dünya tarihini oluşturmaya çalışmasıdır.¹ Diğer taraftan yazarın el-Ya'kübî ve seleflerinin bakış açısının birbirinden farklı olduğunu tavsif etmek için kullandığı "İslâmiyet çerçevesinde" ve "dünya tarihi" ifadelerinin aynı anlama geldiği belirtilmelidir. Bir başka ifadeyle, el-Ya'kübî ve diğer müellifler dünya tarihini peygamberler tarihi olarak kabul ettikleri için dünyanın yaratılışından veya ilk insan ve ilk peygamber Hz. Adem'den başlayarak kendi yaşadıkları döneme kadar meydana gelen hadiseleri zikretmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Hz. Peygamber'in hayatını ve şahsiyetini de dünya tarihinin bir parçası ve Hz. Adem'den itibaren gönderilen peygamberlerin devamı ve son halkası olarak ele almışlardır.²

Kitabın ikinci bölümü şehir kavramı ve şehir yapılarıyla ilgilidir. Bölümle ilgili dikkat çeken ilk husus bir başlığının veya isminin bulunmamasıdır

¹ Mustafa Fayda, "Tarih," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih> (10.05.2020)

² Mustafa Fayda, "İbn İshak," *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-ishak> (15.03.2020)

(s.45). Ara başlıklardan anlaşıldığı kadarıyla Ortaçağ Avrupa şehirleriyle, yine aynı dönemde Müslümanlar tarafından inşa edilen şehirler üzerinde duran yazar, bu sayede Bağdat'ın bu şehir tipolojileri arasındaki konumunu tespit etmeye çalışmaktadır. Ancak bu bölümde verilen bilgilerin kitabın asıl konusu olan Bağdat şehriyle tam olarak irtibatı kurulamadığı gibi, Semerkant ve Buhara gibi binlerce yıllık geçmişe sahip şehirlerin tarihî gelişimleri de adeta birkaç paragrafta "özetlenmiştir" (ss.63-65). Ayrıca modern dönemde Avrupa merkezci bir zihniyetin ürünü olarak ortaya çıkan "Orta Doğu" tabirinin bölümün ikinci başlığında "Orta Doğu Şehrinin Orta Çağdaki Yapısı" (s.56) şeklinde kullanılması anakronik bir bakış açısının örneği olarak dikkat çekmektedir.

Kitabın üçüncü bölümü "Kuruluşundan-Selçuklular'a Kadar Bağdat" başlığını taşımaktadır (s.67). Bilindiği üzere dairevi bir plana sahip olan Bağdat'ın yapımına Halife el-Manşūr'un emriyle 145 (762) yılında Dicle nehrinin batı yakasında başlanmış ve şehrin inşası 149 (766) yılında tamamlanmıştır. Ancak el-Manşūr, şehrin inşasından bir kaç yıl sonra oğlu el-Mehdī için Dicle nehrinin doğu yakasında bir saray yaptırmış, ayrıca askerlerin ikamet etmesi için bu sarayın etrafına evler inşa ettirmiştir. Zamanla Ruşāfe adı verilen bu bölgeyle birlikte nehrin karşı tarafında yeni yerleşim bölgeleri kurulmuştur. Dolayısıyla Bağdat olarak isimlendirilen yer artık sadece dairevi şehirden ibaret olmayıp Dicle nehrinin iki yakasını da içine alacak şekilde büyük bir yerleşim yerini ifade etmeye başlamıştır. El-Manşūr tarafından gerçekleştirilen bu iskan faaliyetlerinden sonra onun halefleri zamanında yaşanan bazı hadiseler de şehrin gelişimi açısından önem arz etmektedir. Örneğin Hārūn er-Reşīd'in (hs.170-193/786-809) oğulları el-Emīn (hs.193-198/809-813) ve el-Me'mūn (hs.198-218/813-833) arasında meydana gelen kanlı iktidar mücadelesi sırasında el-Me'mūn'un yaklaşık bir yıl boyunca Bağdat'ı kuşatma altına alması, yine bu mücadeleden kısa bir süre sonra hilafet merkezinin 221-279 (836-892) yılları arasında Sāmerrā' şehrine taşınması, 279 (892) yılında el-Mu'temid 'alā'llāh (hs.256-279/870-892) tarafından Bağdat'ın yeniden başkent yapılarak hilafet sarayı ve müstemilatının *dāru'l-hilāfe* adıyla artık Dicle nehrinin doğu tarafına nakledilmesi gibi hususlar bu anlamda özellikle zikredilmelidir. Bu açıdan bakıldığında bilhassa Buveyhī nüfuzu öncesi Bağdat'ın tarihine ışık tutması umulan "Şehrin Kuruluşu ve Abbasilerin İlk Dönemleri (764-945)" isimli ikinci başlıkta, yukarıda bir kısmı sayılan önemli gelişmeler üzerinden Bağdat'ın yapısında meydana gelen değişimlerin ve sürekliliklerin ana hatlarıyla da olsa ele alınması beklenirdi. Ancak el-Emīn ve el-

Me'mûn çekişmesini bir paragrafta (s.77) anlatmayı tercih eden yazar, daha çok şehrin kuruluşu üzerine yoğunlaşmış, geriye kalan yaklaşık iki asırlık süreyi ise ihmal etmiştir (ss.70-78). Bu da başlıkla muhteva arasında bir uyum problemine neden olmuştur.

Üçüncü bölümün geri kalan kısmında Buveyhîlerin menşei, idari yapıları ve Bağdat'a hakim olmaları üzerinde durulmuştur. Ancak Buveyhî nüfuzu döneminde şehir tarihi açısından Bağdat'la ilgili hemen hemen hiçbir konuya değinilmemiştir. Bilindiği üzere Buveyhîlerin atası sayılan Buveyh b. Fennâ'nın Ebû'l-Hasen 'Alî, Ebû 'Alî el-Hasen ve Ebû'l-Huseyn Ahmed isimli üç oğlu bulunuyordu. Bunlardan Mu'izzu'd-Devle (hs.334-365/945-967) unvanıyla anılan Ahmed önce Hûzistân, ardından Bağdat üzerine sefer düzenleyerek 'Abbâsî halifeliğini nüfuzu altına almış ve Irak Buveyhîlerini kurmuştur. 'Abbâsî halifeliği üzerindeki bu nüfuz Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in (hs.431-455/1040-1063) Buveyhîlerin Bağdat *şahnesi* (askeri valisi) Arslân el-Besâsîrî'yi ortadan kaldırdığı 451 (1060) yılına kadar bir asırdan biraz daha uzun bir süre devam etmiştir. Dolayısıyla "Büveyhîlerin Abbâsî Halifeleriyle Olan İlişkileri" başlığı altında bu bir asırlık sürenin mercek altına alınması beklenirken, sadece Mu'izzu'd-Devle döneminde 'Abbâsî-Buveyhî ilişkileri üzerinde durulmuş, daha sonraki 'Abbâsî halifeleriyle Buveyhî emirleri arasındaki münasebetlere ise neredeyse hiç temas edilmemiştir (ss.84-86). Yine Buveyhî idari sistemi içerisinde nispeten önemli bir yere sahip olan vezirlik kurumuyla ilgili verilen bilgilerin kısmen eksik ve yanlış anlaşılmaya müsait olduğu belirtilmelidir. Nitekim yazar, Buveyhîlerin vezirlik kurumunda yaptıkları temel değişiklikleri aktarırken vezirlik makamına aynı anda iki vezir tayin ettiklerini söylemektedir (s.94). Halbuki bu uygulama sadece 'Ađudu'd-Devle (hs.338-372/949-983), Fađru'd-Devle 'Alî (hs.373-387/983-997), Şâmşâmu'd-Devle (hs.372-388/983-998) ve Bahâ'u'd-devle (hs.379-403/989-1012) dönemlerinde bir defa uygulanmış, diğer Buveyhî emirleri ise bu uygulamayı devam ettirmemiştir. Nitekim Polat'ın bu bilgiyi kendisinden aktardığı Hasan Muneymine de aynı hususa dikkat çekmektedir.³ Ancak Muneymine'nin verdiği bilgileri tam olarak aktarmayan yazarın ifadeleri Buveyhîler döneminde vezirlik makamına sürekli iki kişi atandığı şeklinde anlaşılmaktadır. Yine "Buveyhîlerde Sosyal Hayat, Din Bilim ve Edebiyat" başlığı altında (ss.106-112) yazarın Buveyhîler zamanındaki ilmî duruma bir iki sayfa ayırıp bu dönemdeki

³ Hasan Muneymine, *Târîhu'd-Devleti'l-Buveyhiyye: es-Siyâsî ve'l-İktisâdî ve'l-İctimâ'î ve's-Şekâfî - Mukâta'atu Fâris h.334-447-m.945-1055* (Beyrut: ed-Dâru'l-Câmi'iyye li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1987), s.238.

alimlerin vefat tarihlerini, ilmî mesailerini ve her şeyden önemlisi, eğer varsa, telif ettikleri eserleri zikretmeksizin sadece isimlerini sayması (ss.110-112) ve Buveyhîlerin önemli vezirlerinden Ebû Naşr Sâbûr b. Erdeşîr'in (ö.416/1025) *dâru'l-‘ilm* adıyla Bağdat'ta kurduğu kütüphane ve ilim merkezinden hiç bahsetmemesi önemli bir eksiklik olarak zikredilmelidir.

“Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat” adını taşıyan kitabın dördüncü bölümü Buveyhî nüfuzu sonrası Bağdat tarihini inceleme iddiasındadır. Bölümün hemen hemen üçte birlik kısmında Selçukluların Bağdat'a hakim olmaları, siyasi olarak dağılmaları, ‘Abbāsî halifeleriyle Selçuklu sultanları arasındaki ilişkiler ve Selçuklularda sosyal hayat ve din konuları ele alınmıştır. Ancak söz konusu meselelerle ilgili neredeyse hiç bir klasik kaynağa atıf yapılmamış (bunun tek istisnası için bkz. s.133 dn.439) büyük oranda çağdaş çalışmalardan istifade etme yoluna gidilmiş, bu çalışmaların önemli bir kısmı ise konunun sonunda topluca zikredilmiştir (ss.117-156). Bölümün geri kalan kısmında ise kitabın asıl konusu olan Bağdat'ın coğrafi konumu, surları, mahalleleri, şehirdeki dinî ve sosyal yapılar vs. gibi konular üzerinde durulmuştur (ss.157-215).

‘Abbāsîler döneminde şehir tarihi açısından Bağdat söz konusu olduğunda temel bir hususa işaret edilmelidir. Yukarıda da zikredildiği üzere, el-Manşûr tarafından inşa edilen dairevi şehir, Sâmerrâ' sonrası dönemde artık terk edilmiş ve hilafet merkezi *dâru'l-‘hilâfe* adıyla Dicle'nin doğu tarafına taşınmıştır. Dolayısıyla mahalleler, surlar, kanallar, saraylar gibi topografya ve mimariyi ilgilendiren konular incelenirken şehrin hangi tarafında yer aldıkları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada kitapta detaylı bir başlıklandırma yapılmakla birlikte birkaç konu dışında söz konusu ayırım çoğu zaman dikkate alınmamış, özellikle şehrin mimari yapıları ve mahalleleri incelenirken büyük oranda Bağdat'ın kuruluş dönemi, yani batı yakası üzerine yoğunlaşmış, sonraki yüzyıllara ait bilgiler ise nispeten muhtasar olarak incelenmiş veya hiç zikredilmemiştir. Örneğin Bağdat'ın doğu yakasında bulunan Şemmâsiyye, Ruşâfe, Muḥarrim mahalleleri; *dâru'l-‘hilâfeyi* çevreleyen surlar ve bu surlarda bulunan *bâbu's-sûkî't-temr*, *bâbu'l-büstân*, *bâbu'l-merâtib* isimli kapılar; el-Musta'ın billâh (hs.248-252/862-866) tarafından yaptırılan ve Şemmâsiyye'den *sûku's-şelâşeye* kadar uzanan surlar hakkında kitapta herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Dördüncü bölümde ayrıca Bağdat'ın demografik yapısı, şehirdeki sosyal ve dinî hayat, vergiler ve ticaret gibi konular da ele alınmıştır (ss.180-203). Şehrin dinî/ilmî hayatıyla ilgili bir iki sayfaya sığdırılan bilgiler bir önceki

bölümde Buveyhîler zamanındaki ilmî durumda olduğu gibi büyük oranda yetersizdir. Örneğin İbnu'l-Cevzî'nin (ö.597/1201) *el-Muntazam* isimli eserinden istifade edilerek 186 alimin sadece adı zikredilmiş, bu şahısların öne çıktıkları ilim dalları, mezhebî aidiyetleri, eğer varsa, aldıkları görevler, eserlerinin isimleri vs. gibi konulara ise temas edilmemiştir. Konuyla ilgili dikkat çeken bir diğer sorun, 'Abdullâh b. 'İsâ, Muḥammed b. Muḥammed, Ḥâmid b. Ḥâmid, Aḥmed b. Sâlim vs. şeklinde adı sayılan şahısların büyük bir kısmının künye ve nisbelerinin tespit edilmemesidir (ss.182-184).

"El-Muntazam Adlı Eser" ismini taşıyan kitabın beşinci ve son bölümü 545 (1149-1150) ile 574 (1178-1179) yılları arasında meydana gelen hadiselerle ilgili İbnu'l-Cevzî'nin kitabındaki bilgilerin tercümesini kapsamaktadır. Tercümede terimlerin, yer ve şahıs adlarının ve bazı olayların anlaşılması için dipnotlarda açıklayıcı bilgiler verilmiş, ancak bazı kısımların tercümesi unutulmuş veya atlanmış, bazı ibareler ise yanlış tercüme edilmiştir. Aşağıda sadece 545 (1149-1150) yılındaki olaylarla ilgili kitapta yer alan tercümelerden bazı örnekler paylaşılmış (ss.221-230), kenarına da ilgili pasajların tarafımızca gerçekleştirilen doğru tercüme yapılmıştır.

Arapça Metin	Polat'ın Tercümesi ⁴	Doğru Tercüme
<p>وفي يوم السبت سبع عشرين المحرم: جلس أبو النجيب للتدريس في النظامية يتقدم السلطان مسعود، فإنه مضى إلى مدرسته، وصلى وراءه الصبح وتقدم إليه بالتدريس في النظامية، فقال له: أريد إذن الخليفة، فاستخرج له إذن الخليفة.</p>	<p>Muharrem ayının yirmi yedisi Sebt (M. 26 Mayıs 1150, Cuma) günü sabahları <i>Nizamiye Medresesi</i>'nde Ebû'n-Necîb sabahleyin ders başı yaptı. Ders vermeye başladı. Daha önce kendisinden söz konusu medresede ders vermesini istendiğinde: -<i>Halife</i>'nin izni olmadan ders vermem, demişti. Bunun üzere rine ders vermesi konusunda <i>Halife</i>'den izin çıktı (s.222).</p>	<p>27 Muḥarrem Cumartesi günü Ebû'n-Necîb, Nizâmiyye Medre- sesi'nde Sultan Mes'ûd'un gel- mesiyle ders vermeye başladı. Şöyle ki Sultan Mes'ûd, Ebû'n- Necîb'in medresesine gitmiş, arkasında sabah namazı kılmış ve ona Nizâmiye'de ders ver- mesini teklif etmişti. Ancak Ebû'n-Necîb, Sultan Mes'ûd'a: "Halifenin iznini istiyorum" demişti. Bunun üzerine ona halifenin izni çıkarılmıştı.</p>
<p>ومرض ابن البلنكري وهو خاص السلطان مسعود، فلما عوفي اسقط المكوس، وكان المكاس ببغداد يلقب مختص الحضرة، وكان يبالغ في أذى الناس، وأخذ اموالهم،</p>	<p>Sultan Mesûd'un en yakını olan <i>İbnu'l-Balengerî</i> hasta- landı. Şifa bulduktan sonra Bağdat'ta <i>Muhtassu'l-Hadara</i> olarak adlandırılan <i>mûkûs vergisini kaldırdı. Bu vergi insanlara çok fazla eziyet edip paralarını azaltmaktaydı.</i></p>	<p>Sultan Mes'ûd'un hacibi İbnu'l- Belenkerî [Has Bey Arslân b. el- Belenkerî] hastalandı. İyileştikten sonra <i>mukûs</i> vergisini kaldırdı. Bağdat'taki <i>mekkâs</i> [<i>meks</i> tahsildarı] <i>Muhtaşşu'l-ḥadra</i> lakabıyla tanınıyordu. İnsanlara eziyet etmede ve mallarını al-</p>

⁴ Tercümelerdeki italik vurgular Polat'a aittir.

ويقول: أنا قد فرشت
حصيراً في جهنم،
فمرض ومات في
ربيع الآخر من هذه
السنة.

İbnu'l-Balengerî hastalanıp iyileştikten sonra: -Ben cehennemde bir hasır sermişim, diyordu. Bir süre sonra tekrar hastalandı ve bu yılın Rabîulâhir ayının on dördünde (M. 10 Ağustos 1150) öldü. (s.226).

mada aşırıya kaçıp, “Ben cehennemde hasır sermişim” diyordu. Daha sonra hastalandı ve bu yılın Rabîulâhir ayında öldü.

وحدثني أبو الحسن
البراندسي أنه خلا به
فصرح له بخلق
القرآن وبأنه كان
يميل إلى رأي
المعتزلة بعد أن كان
يظهر ذمهم ثم فتر
سوقه.

Ebû'l-Hasan el-Berândesî'nin bana söylediğine göre Hasan b. Zünnûn Hanbelîleri kandırıyordu. Kendilerine Kur'an halkı olarak sesleniyordu. Ancak *el-Berândesî*'ye Hanbelîleri yerdikten sonra *Mu'tezile*'nin görüşlerine meylettiğini açıkça dile getirmişti (s.227-228).

Ebû'l-Hasan el-Berândesî'nin bana söylediğine göre, o [Hasan b. Zî'n-Nûn'la] yalnız kaldığında [İbn Zî'n-Nûn] ona Kur'an'ın *mahlûk* olduğunu açıkça ifade etmişti. [İbn Zî'n-Nûn] Mu'tezile'yi zemmettiğini/eleştirdiğini açıkladıktan sonra onun Mu'tezile'nin görüşlerine meylettiği ortaya çıktı. Daha sonra o, takatten düştü.

وكنتم حاضرًا أو كنا
يومئذ نسمع غريب
الحديث لأبي عبيد
على الأشياخ أبي
منصور وأبي الفضل
وسعد الخير.

O sırada ben de orada bulunmaktaydım. O gün *Ebû Ubeyd Ali'l-Eşyâh Ebû Mansûr, Ebû'l-Fadl ve Sadu'l-Hayr*'a ait olan ilginç olayları dinlemekteydik (s.228-229).

Ben [de] oradaydım ve o gün Ebû 'Ubeyd'in [el-Kâsım b. Sellâm (ö.224/838)] *Ğaribu'l-Ħadıŧ*'ini Ebû Mansûr, Ebû'l-Fadl ve Sa'd el-Ħayr [gibi] hocalardan dinliyorduk.

Kitapta yer alan bazı usul hataları, üslup tercihleri ve yazım yanlışlarıyla ilgili hususlara da işaret edilmelidir. Usul açısından yukarıda bazı örneklerine işaret edilen muhteva-başlık uyumsuzluğu meselesinin kitabın temel bir problemi olduğu özellikle vurgulanmalıdır. Çalışmayla ilgili dikkat çekilmesi gereken bir diğer sorun Bağdat gibi kısa aralıklarla yapısında nispeten önemli değişikliklerin yaşandığı bir şehrin tarihi incelenirken zaman diliminin çok uzun tutulmasıdır. Bu noktada Polat'ın çalışması dört asır gibi çok uzun bir süreyi ihtiva ettiği için özellikle Bağdat'ın siyasi tarihi, nüfus yapısı, çarşıları, topografyası, mimari yapıları, ilim ve kültür hayatı gibi müstakil olarak araştırılmayı hak eden konular maalesef tek bir çalışmanın konusu yapılmış, bundan dolayı ele alınan meseleler yeterli düzeyde incelenememiştir. Yine bu hususlarla ilgili olarak İbnu'l-Cevzî'nin *el-Muntaẓam* isimli eserinin Bağdat tarihi açısından ne ifade ettiği üzerinde durulmamış, bundan dolayı *el-Muntaẓam*'ın tercümesini ihtiva eden beşinci bölümün diğer bölümlerle irtibatı tam olarak kurulamamıştır.

Metin inşası ve kaynak gösterimi açısından kitapta ciddi sorunların olduğu görülmektedir. Esasen bibliyografyadan da anlaşılacağı üzere kaynaklara ulaşma konusunda büyük bir emek harcanmıştır. Ancak elde edilen bilgileri tasnif etme, yorumlama ve ulaşılan sonuçları sınıflandırarak okuyucuya aktarma konusunda aynı şeyleri söylemek pek mümkün değildir. Kitabın birçok yerinde klasik kaynaklarla, araştırma eserlerinin konuya yaklaşım tarzları arasındaki fark göz ardı edilerek bilgiler malumat yığını halinde aktarılmıştır (ss.86-91, 96-99, 118-156, 160-161, 162-163). Ayrıca kaynaklara atıf yapılırken aynı dipnot içinde zaman zaman ansiklopedi maddesi, makale ve araştırma eseri gibi modern literatür önce yazılmış, daha sonra klasik kaynak zikredilmiştir (s.20 dn.57, s.79 dn.250, s.87 dn.293, s.90 dn.309, s.99, dn.349). Yine pek çok dipnotta eserlerin ikinci ve sonraki geçtiği yerlerde müellifin ve eserinin isminin anlamlı bir kısaltması yapılmayıp her defasında uzun uzun yazılmıştır ki bu okuyucu açısından metnin takibini zorlaştırmaktadır (s.86 dn.287, s.87 dn.288, s.91 dn.318, s.93 dn.323, s.107 dn.392, 395, 396, s.165 dn.487, 488, s.173 dn.527, 528, 529). Ayrıca meydana gelen hadiselerle ilgili çoğu zaman sadece miladi tarihler verilmiş, hicri tarihler ise ihmal edilmiştir (bazı örnekler için bkz. ss.145, 146, 149, 150, 151, 153, 155).

Kitapta akademik açıdan tarihçilik diliyle uyuşmayan bazı ifadelerin kullandığı dikkat çekmektedir. Örnek oluşturması bakımından şu cümleler zikredilebilir:

...bir dönemde yaşam süren Ya'kûbî, kendisini bilim alanında yetiştirmeyi bilmiştir (s.2).

Yazar [Ya'kûbî] bir şiir antolojisi yazma niyetinde olmadığı için eserindeki şiirleri mümkün olduğunca kısa tutmuştur (s.3).

Din dışı bilim alanları ise dâr, beyt, hıvâne gibi medreselerde öğretilmiştir (s.61).

Bir başka rivayete göre Ebû Cafer el-Mansûr, günümüzdeki Suudi Arabistan'dan Bağdat'a gitmiştir (s.75).

Ebû Cafer el-Mansûr, şehri kurduktan sonra maddi olarak buraya devlet yardımı yapmıştır (s.75).

Halife Mustekfî Billâh, günlük harçlığını bile Muizzuddevle'den almak zorunda kalmıştır (s.89).

Bir vezir göreve gelince başına vezirlik şapkası giyip ... (s.94).

Ayrıca Abbasî halifelığının sonsuza dek ortadan kalkmasını önlemiştir (s.119).

Kitapta bazı terimlerin, şahıs ve yer adlarının okunuşuyla ilgili yanlışlar bulunmaktadır. Burada önce yazarın tercihi, köşeli parantez içinde ise kelimenin doğru yazılışı verilmiştir: “Azududdevle” [‘Ađudu’d-Devle] (s.5), “Musteşrid” [el-Musterşid] (s.10, 152, 153), “Bendârî” [el-Bundârî] (s.22, 23), “Haccac b. Artâda” [Haccâc b. Ertât] (s.74), “İbn-u Taktakî” [İbnu’-Tıktākā] (s.74 dn.228), “evkiyye” [ukiyye] (s.76, dn.236), “Mutîi Lillâh” [el-Muṭîi lillâh] (s.89), “Dîvânulnafakât” [Dîvânu’n-nafaqât] (s.96), “Bâbultâk” [Bâbu’-tâk] (s.97), “isfahlar” [sipehsâlâr] (s.102), “Halife el-Mu’tad” [Ḥalife el-Mu’tadîd] (s.173), “İbn-u Mesûd, et-Tabakât” [İbn Sa’d, eṭ-Ṭabakât] (s.220), “zeyle” [zeyl] (s.221). Kitabın sonunda nispeten detaylı bir indeks bulunmasına rağmen birbiriyle aynı olan isim, yer adı ve kavramlar farklı şekillerde ve bazen yanlış yazılmıştır. Örneğin, “Bâbu’l-Ezc/Bâbu’l-Ezec” [Bâbu’l-Ezc] (s.488), “Bâbu’n-Nevbe/Bâbu’n-Nevbî” [Bâbu’n-Nübî] (s.488), “Dâmağânî/Dâmğânî” [ed-Dâmegânî] (s.489), “mukûs/Mukûs” (s.498), “Sâbit b. Bandâr/Sâbit b. Bendâr/Sâbit bin Bendâr” [Şâbit b. Bundâr] (s.499).

Sonuç olarak Türkçe literatür açısından üzerinde nispeten az çalışma yapılmış bir alana yoğunlaşan kitap Bağdat tarihine dair meselelerin ne kadar zengin olduğunu ve çeşitli veçhelerden bu meselelerin halen çalışılması gerektiğini güçlü bir şekilde hissettirmektedir. Bununla birlikte ele alınan konular üzerinde yeniden imal-i fikir edilmesi ve özellikle İbnu’l-Cevzî’nin eserinin tercümesiyle ilgili kısmın tekrar gözden geçirilmesi söz konusu çalışmanın mevcut literatüre katkısını daha da artıracaktır.